

ПРАГМАТИКА МОВНОСТИЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ У РОМАНІ «ЗЛО» П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Голікова Н. С. Прагматика мовностилістичних засобів у романі «Зло» П. Загребельного.

У статті досліджується прагматичний потенціал мовностилістичних засобів, помічених у романі «Зло» П. Загребельного. Установлюється список авторських стилістем і визначаються комунікативно-прагматичні смисли в структурі їхніх цілісних значень. Описуються функційно-класифікаційні особливості стилістичних фігур, проводиться їх семантичне та прагматичне маркування.

Ключові слова: стилістема, семантика, прагматика, прагматичний смисл, адресант, адресат.

Голикова Н. С. Прагматика языковых стилистических средств в романе «Зло» П. Загребельного.

В статье исследуется прагматический потенциал языковых стилистических средств, наблюдаемых в романе «Зло» П. Загребельного. Устанавливается список авторских стилестем и определяются коммуникативно-прагматические смыслы в структуре их целостных значений. Описываются функционально-классификационные особенности стилистических фигур, проводится их семантическое и прагматическое маркирование.

Ключевые слова: стилестема, семантика, прагматика, прагматический смысл, адресант, адресат.

Holikova N. S. The Pragmatics of lingua-stylistic facilities in the P. Zagreb'nyi's novel «Evil».

The article deals with the pragmatic potential of lingu-stylistic facilities, noticed in the P. Zagreb'nyi's novel «Evil». The list of author's stylestem, the communicative and pragmatic meanings, the criteria of their holistic values are determined. The functionally-classification features of stylistic figures and their semantic and pragmatic marking are described.

Key words: stylestema, semantics, pragmatics, pragmatic meaning, originator, addressee.

Однією з найважливіших ознак літературної мови національного періоду є її стилістична диференціація. З кінця 70-х років ХХ ст. в

українському мовознавстві актуалізувалася проблема дослідження функційних стилів, вивівши на передній план у той період ще не зовсім сформовану галузь – лінгвістичну стилістику. Зусиллями таких відомих мовознавців, як С. Єрмоленко, А. Коваль, В. Кононенко, Л. Мацько, М. Пилинський, О. Пономарів, В. Русанівський, Н. Сологуб, І. Чередниченко та ін. протягом кількох десятиліть було створено науково-теоретичне підґрунтя для аналізу функційно-стилістичних підсистем сучасної української літературної мови.

Художня література «як особливий феномен літературної мови в її естетичній функції» [2, с. 113] здавна слугувала об'єктом лінгвостилістичних досліджень, а в сучасній науці всебічне вивчення її динамічного характеру вможливило розширення дослідницького поля та чіткішої внутрішньої структуризації самої лінгвостилістики. Незважаючи на величезну кількість праць, присвячених комплексній характеристиці функційності різних мовних одиниць у творах письменників (рівнева стилістика), у загальному описі художньо-літературного стилю досі не вистачає важливої інформації про мовну специфіку ідіостилів багатьох митців, що має неабияке значення для висвітлення історії української літературної мови. Крім того, сучасна лінгвостилістика, розвиваючись у тісному зв'язку з новітніми напрямками мовознавства, виявляє «слабкі місця рівневої стилістики, <...> прагне до синтетичного, узагальнювального аналізу, до виходу в коло проблем «мова і культура», «мова і людина», «мова і ситуація спілкування» [2, с. 115].

Саме цим зумовлений вибір проблеми для нашого дослідження. У статті ставимо за мету виявити й обґрунтувати прагматичний потенціал мовностилістичних засобів, якими «рясніє» роман «Зло» («День для прийдешнього») П. Загребельного, як один з аспектів багатопланового опису авторського ідіостилу, репрезентованого в тексті одного твору.

Літературна спадщина П. Загребельного – це благодатний матеріал для наукових досліджень, адже художнє слово письменника неповторне, його стиль не можна сплутати з манерою відображення дійсності іншими володарями літературного таланту. Промовисту прозу «справжнього літературного універсала» [6, с. 105] всебічно, глибоко вивчали й коментують нині літературознавці та письменники, зокрема В. Дончик, М. Ільницький, Ю. Мушкетик, С. Нестерук, Н. Санакоєва, О. Сизоненко, М. Слабошпицький, В. Фащенко, Н. Чухонцева, С. Шаховський, А. Шпиталь та ін., які вже достатньо чітко вималювали «колективний портрет письменника» [6, с. 66]. У поле зору лінгвістів

потрапили лише деякі мовно-виражальні засоби багатющої художньо-літературного доробку П. Загребельного. Загалом мозаїчне вивчення індивідуально-мовної специфіки прози П. Загребельного, представлено в низці наукових праць (В. Білоноженко, І. Гнатюк, Л. Дітківська, Л. Родніна, В. Чабаненко, Т. Юрченко та ін.), з погляду сучасної лінгвостилістики та інших галузей мовознавства поки що не може претендувати на цілісність і навіть відносну завершеність.

Спираючись на досвід лінгвостилістичного аналізу художніх творів, спрямований на виявлення стилістично маркованих мовних одиниць, спробуємо актуалізувати прагматичні засади контекстуальних стилістичних фігур у романі «Зло» П. Загребельного. Мотивуємо свою позицію, по-перше, тим, що за допомогою різних методик дослідження, розроблених у лінгвопрагматиці, можна глибоко розкрити оцінну природу складників мовної системи загалом і авторської мови зокрема, по-друге, тим, що текст аналізованого роману, як і будь-який інший твір письменника, насичений специфічними опорними мовними знаками, форма і зміст яких дуже точно відповідають втіленню основної ідеї та задумів автора, оскільки «Загребельний любить виробляти нові прийоми ведення прозового повістуння, майже кожен його роман – це винахід у формі» [6, с. 69–70].

Традиційний підхід до виділення та класифікації стилістично маркованих мовних одиниць у художньо-літературному тексті, пов'язаний з виявленням їхніх системно-структурних ознак, у лінгвістиці останнім часом зазнає справедливого перегляду. Поштовхом щодо цього послужили праці представників семіотики та структуралізму середини ХХ ст. (Ч. Морріс, І. Мельчук), у яких до сосюрівської концепції мовного знака, що є двосторонньою одиницею, було додано ще два його параметри – синтактику (відношення знаків один до одного) та прагматику (відношення знаків до їхніх інтерпретаторів – мовців). Згодом усе частіше про мовні знаки лінгвісти почали говорити як про одиниці динамічні, що в процесі комунікації сприймаються спілкувальниками по-своєму й викликають у свідомості мовців відповідні оцінки.

Сучасне мовознавство, орієнтуючись на антропоцентризм як пріоритетний напрям вивчення лінгвальних одиниць, вочевидь розширює їхню аспектологію. Питання людського фактору в творенні і сприйнятті тексту та його складників залишається актуальною проблемою для лінгвістичної прагматики, що, досліджуючи

використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації у зв'язку з інтерактивністю (взаємодією) учасників цього процесу – мовця й адресата, поєднує увагу до мовних засобів з їх проектуванням на особистісні чинники спілкування та складники комунікативної ситуації [5, с. 610]. У такий спосіб лінгвопрагматика, спираючись на теорію традиційних та інноваційних мовознавчих наук, розроблює власні основи аналізу різних чинників (соціокультурних, ситуативно-поведінкових, статусних тощо) комунікативної взаємодії суб'єктів і їхнє ставлення до мовно-знакових засобів, що використовуються спілкувальниками в процесі обміну мовленнєвими актами [1, с. 286].

Численні інтеракції автора художнього твору з його читачами є опосередкованими. Однак, незважаючи на відсутність безпосереднього контакту між потенційними спілкувальниками, комунікативний вплив адресанта на численних адресатів є вочевидь позитивним, якщо автор-письменник бездоганно володіє мовою як системою, уміє індивідуалізувати кожен лінгвальну одиницю в своєму тексті, викликаючи до неї відповідні ставлення й оцінки реципієнтів. Видатний український белетрист П. Загребельний є саме тим письменником, який завжди досягав творчого олімпу завдяки слову. Як і будь-який літературний твір митця, роман «Зло» пронизаний багатьма мовностилістичними засобами, наділеними високим семантико-прагматичним потенціалом. Уважне ознайомлення зі змістом роману, власне маркування стилістично значущих контекстуальних одиниць дозволило виділити в тексті низку найпомітніших і найвиразніших стилістем: синоніми, антоніми, метафори, оказіоналізми, антропоніми, повтори, парні сполучення слів, специфічні синтаксичні конструкції тощо.

Загалом у канві художнього тексту переплетено безліч загальноживаних, розмовних, емоційно-експресивних, образних та ін. різноструктурних назв. Однак не всі з них набувають статусу контекстуальних одиниць – стилістем. «Категорія стилістичної маркованості, – зауважує С. Єрмоленко, – пов'язана з потенційною здатністю мовних одиниць виступати у функції стилістем» [2, с. 119–120]. На думку Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько, більшість стилістем реалізуються лише в контексті, тобто в частині тексту, що являє собою лінійне синтагматичне оточення, яке потрібне (чи достатнє) для реалізації потенцій значення слова або таке, що здатне породжувати певні зміни в значенні [4, с. 441].

Наприклад, у романі «Зло» П. Загребельного відзначаються високою продуктивністю синоніми-стилістеми, що, нанизуючись, утворюють стилістичну фігуру в межах мікроконтексту – зазвичай в одному реченні: *...кінні повози скотилися в траву нечутно, безшелесно, м'яко, як уві сні...* (3, с. 131); *...щоб потім гігантським скоком допаستися до своєї жертви і з жахним муркотом терзати її, шматувати, нищити* (3, с. 130); *Вона мовчить, пригноблена гуком, гамором, скреготом міста* (3, с. 190) тощо.

Численні синонімічні ланцюжки в романі вражають строкатістю змістів і форм, комунікативно-прагматичних смислів і функцій. Усі виявлені в художньому творі стилістичні фігури виконують роль носіїв контекстуально вторинного та прагматично-оцінного значення, які читач має розкрити з подачі письменника по-своєму. Таке нашарування індивідуально-оцінних відтінків, що виникають у свідомості адресата-читача в процесі сприйняття ним аналізованих ідіостилістем, на лексичне значення синонімів ланцюжка розглядаємо як прагматичний компонент у загальному значенні контекстуальних синонімів, що в художній літературі має обов'язкові дві осі – семантичну та прагматичну, оскільки семантика вивчає значення, що виражені в кожній мові конвенційно, тобто за допомогою немотивованих мовних знаків; прагматика – це не конвенційні «прирощення» до мовних знаків у комунікації [1, с. 29].

Для того щоб визначити прагматичні смисли (індивідуальні асоціації й оцінки), що виникають у зв'язку із значеннями синонімів, наприклад, у реченні *Ще думай, ще, думай активно, посилено, цілеспрямовано, енергійно* (3, с. 167) зауважимо, що лексеми *активно, посилено, енергійно* в лінгвальній системі кваліфікуються як ідеографічні синоніми, об'єднані інтегральною семою 'динамічна процесуальна ознака', що в контексті набувається і значенням лексеми *цілеспрямовано*, стає для неї семантично релевантною. Нанизування майже однотипних слів в одному реченні спричиняється до появи нових смислових відтінків, причому саме вони інтегрують контекстуальні синоніми в цілісну стилістичну фігуру. Читач сприймає низку дуже близьких своєю семантикою синонімів в одному мікроконтексті, виводячи на передній план прагматичні компоненти 'швидкість дії', 'високий ступінь її динамічності', 'актуальність дії', що підтримуються, крім того, повторюваними в реченні словами *ще, думай*, при цьому адресат мимоволі пришвидшує темп читання та

інтонаційно підсилює його у висловленні.

Використання синонімічних ланцюжків у багатьох мікроконтекстах роману «Зло» розглядаємо як дієвий авторський прийом утілення власних ставлень до когось-небудь або чого-небудь, глибоких переживань та не завжди позитивних емоцій письменника. Так, у мікроконтексті *І сержанти з автоматами обабіч колони, тільки десь попереду один-єдиний офіцер, справжній офіцер, «кадровик», як гордо величали себе всі ті, хто уцілів і не потрапив ні в полон, ні на окуповану територію, ні в штрафний батальйон, ні під слідство, ні під пильне око СМЕРШа* (3, с. 143) не лише лексично, а й категорійно різнотипні виділені одиниці, на нашу думку, потрібно розглядати як контекстуальні синоніми, що є передусім експресивно маркованими, випромінюють потужну енергію почасти негативного ставлення до офіцерів, полонених під час Великої Вітчизняної війни, у повоєнні роки. Саме прагматичні смисли, що з огляду на пресупозиції адресатів можуть суттєво відрізнятись (адже читачі, сприймаючи контекст, спираються на свій досвід і на власні знання про описані події), об'єднують контекстуальні синоніми в один ряд. Прагматичними компонентами їхніх значень уважаємо такі смислові відтінки: 'гордовитість', 'зверхність', 'презирливе ставлення до полонених' і т. ін.

У романі «Зло» важливим художньо-стилістичним засобом репрезентації світобачення письменника є й контекстуальні антоніми. Наявність у двох мовних знаків – антонімів відношення протилежності зазвичай не обмежується лінгвальною парадигмою, об'єктивно закріпленою в свідомості мовців. Опозиції часто виникають у контексті, у якому слова вживаються в переносних та інших значеннях, що в зв'язку із ситуацією або задумами спілкувальників набувають протилежних сем через актуалізацію нової інтегральної семи. Підтвердженням цього теоретичного положення слугують численні факти, що мають місце в аналізованому творі. Наприклад: *Уявіть наші панельні будинки через двісті років? Важко, правда? А Софія стоїть тисячу літ, і будували її наші малокультурні предки* (3, с. 275); *Кукулик і справедливість. Смішне зіставлення* (3, с. 339–340); *Всі якось захвилювалися, нарешті всі зрозуміли, що йдеться <...> про навмисне замовчування одного проекту і просовування другого* (3, с. 341) тощо.

Контекстуальні антоніми загалом виконують одне або кілька комунікативних завдань, спрямованих на запланований автором результат. Письменник досягає мети, привертаючи увагу читачів до

незвичних контекстуальних протиставлень або завдяки переосмисленню семантики мовних синонімів, що набувають протилежних сем у своїх значеннях (*панельні будинки – Софія*), або змінюючи структуру лексичних значень компонентів опозитивної пари (*замовчування – просовування*), або підкреслюючи яскраві (позитивні чи негативні) риси характеру героїв, що чітко експлікуються в опозиції з ознаковими словами (*Кужулик – справедливість*) тощо. Головне, що всі контекстуальні антоніми привертають увагу читачів, викликають у них потребу самостійно осмислити й оцінити їхню роль у контексті.

На нашу думку, у романі «Зло», на відміну від інших творів (наприклад, роману «Безслідний Лукас»), П. Загребельний більшою мірою, ніж контекстуальні антоніми, актуалізує загальномовні опозити, що метафоризуються в контексті, набуваючи при цьому глибокого філософського змісту. Наприклад: *...ми хочемо спорудити район майбутнього, квартал, у якому житимуть люди не вчорашнього, а застрашнього дня* (З, с. 123–124); *Є (книжки) завжди чистенькі, новенькі, прилизані, бо їх ніхто не хоче брати до рук. А є книжки-трудівниці, затріпані, зачитані до дірок...* (З, с. 230–231); *Є закон життя: беремо, щоб віддавати* (с. 331); *Попереду слава, позаду – ганьба. Слави не дісталося, сьорбай ганьбу і не затуляй рота. Не затуляй!* (З, с. 349) тощо.

Як відомо, протиставлення понять, репрезентоване лінгвальними одиницями, відображає складну мисленневу діяльність людини, яка здавна усвідомила системну полярність багатьох фактів довкілля, наприклад: *земля – небо, зима – літо, день – ніч, вогонь – вода, говорити – мовчати, сміятися – плакати, холодний – гарячий, добре – погано* тощо. Мабуть, тому узвичаєні (узуальні) антоніми, вжиті в одному контексті, так влучно «вистрілюють», допомагаючи авторові виразити сутність одвічної боротьби і єдності протилежностей, що спостерігається і в стосунках героїв твору. Наприклад: *Я вже дзвонила всім-всім! Я написала вчора листи до всіх, до всіх, хто знав покійного Косар-Косаревича і кому він зробив так багато добра. І ніхто, ніхто не допоміг!* (З, с. 167). У стилістичному значенні дейктичних лексем, що утворюють антонімічну пару *всі – ніхто*, на передній план виходить інтегральна сема 'об'єднання, спільність' (ідеться про людей, які знали Косар-Косаревича), релевантна диференційна сема 'роз'єднання, протиставлення' має місце лише в значенні займенника *ніхто*. Але в контексті вона нейтралізується через однакову

денотативну співвіднесеність обох лексем: *всі* і *ніхто* – це ті самі люди. Префікс (частка) *ні-* в слові *ніхто* несе енергію не стільки заперечення когось (чогось), скільки «перекреслює», «знищує» все те позитивне, що було в житті героїв, спеціально «прихованих» автором вказівними словами *всі – ніхто*. Такі мовно-контекстуальні антоніми, без сумніву, викликають в адресатів-читачів низку прагматичних смислів на кшталт: ‘зрадництво’, ‘підступність’, ‘зневіра’, ‘розпач від того, що сталося’ тощо. Одним словом – «зло», суспільне, масштабне «зло», що є лейтмотивом усього роману П. Загребельного.

Розповідаючи про «хрущовську забудову всієї країни примітивними п’ятиповерхівками» [3, с. 3], письменник не поскупився на оказіональні назви, що завжди виникають на гребені загострених почуттів – від кохання до ненависті. У П. Загребельного новотвори, на жаль, далеко не оптимістичні. Авторськими неологізмами «засипаний» увесь твір, вони найвлучніше «б’ють у ціль», найточніше характеризують тих, хто мріяв «про нові прекрасні будови, що символізують щасливе майбуття» [3, с. 3] радянських людей. На нашу думку, в загалі оказіоналізмів, створених письменником, стилістично маркованими є різноструктурні семантико-дериваційні новотвори (*листокладальник, шпиргалкоскладальник, імпресіоністи-гігієністи, лікарепоклонник, таблеткопоглинач, вітаміноід, міськкравдіця, актики-пактики, тво риво, хвалоці, пере-пере-перевірка, чепухологія, ерундознавство, наглити, окарикатурити, розгромадянити* тощо) та літературно-художні антропоніми (*Балабуха, Гопкало, Жеребило, Жеребилов-Жеребокобилов-Жереборябокобилов, Діжа, Косар-Косаревич, Кукулик, Кукулик-Кукуличок, Мухобій, Рахуба, Скарга, Танюся-Тетяночка-Таїтяночка* тощо).

Стилістими-оказіоналізми, як і інші мовностилістичні засоби, виткані письменником на загальному текстовому полотні роману «Зло», – фонетичні стилістими, метафори, повтори, нанизування, парні сполучення слів, етикетні формули, специфічні синтаксичні конструкції, яким ми не приділили уваги в цій статті, потребують, безперечно, спеціального лінгвостилістичного й лінгвопрагматичного опису. У цьому вбачаємо перспективу широкопанорамного аналізу ідіостилу П. Загребельного не лише в романі «Зло», а й у всій прозі письменника, який залишив нам у спадок свій неоціненний труд.

Отже, спроба виявлення прагматичного потенціалу лише найпоказовіших мовностилістичних засобів (контекстуальних синонімів і антонімів), які по-своєму, по-загребельнівськи моделював

письменник у романі «Зло», переконує в тому, що, по-перше, синонімія та антонімія у художньо-літературному тексті – це стилістично марковані й комунікативно актуалізовані явища, по-друге, сучасна лінгвопрагматика, як і лінгвостилістика та інші науки, потребують розширення джерельної бази для своїх досліджень, що уможливить усебічне вивчення важливої для багатьох мовлян форми комунікації – художньої літератури загалом і прози П. Загребельного зокрема.

Література

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – К. : Вид. центр «Академія», 2011. – 304 с.
2. Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 112–125.
3. Загребельний П. Зло / Павло Загребельний. – Харків : Фоліо, 2008. – 380 с.
4. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підруч. / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2005. – 463 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підруч. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
6. Слабошпицький М. За гамбурзьким рахунком / М. Слабошпицький // Спогади про Павла Загребельного. – Харків : Фоліо, 2010. – С. 64–106.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2014 р.